

SA EXAM PAPERS

YOUR LEADING PAST YEAR EXAM PAPER
PORTAL

Visit SA Exam Papers

www.saexampapers.co.za

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

HUKURI 2021

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 39.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsundzuxo leswi hi vukheta u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso swa kona u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.
3. Papila leri ra swivutiso ri na SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENGE XA C: Ntlangu	(25)
4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena: SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI
SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.
XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.
5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B: (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C: (NTLANGU).
 - Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
 - Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.
6. VULEHI BYA TINHLAMULO
 - Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
 - Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
 - Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela swileriso leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana hi mfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena kahle ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi.

XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40

XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55

XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55

11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta pfuna vakamberiwa ku hlawula swivutiso leswi va lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
Swithokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swithokovetselo swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI ntsena.			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Swi onhakile'	Xitsalwana	10	6
2. 'Kasi wena u yimile kwihi?'	Ximbangu	10	8
3. 'Makumaswivupfile'	Ximbangu	10	10
4. 'Rifu'	Ximbangu	10	12
NA			
Xithokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa BOHA leswaku u xi hlamula.			
5. 'Va twisa vusiwana'	Ximbangu	10	13
<p>*LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na XIYENGE xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.</p>			
XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA			
NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	15
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	15
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	18
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	18
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	20
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	20
KUMBE			
MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	22
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	22
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	27
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	27
16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	30
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	30
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	33
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	33
20. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	36
21. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	36

***LEMUKA LESWI:** Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HI MFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku vona loko u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Switlhokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xithhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

SWI ONHAKILE – ME Mhinga

- 1 Vatswari i vayeni emindyangwini ya vona,
- 2 I ntiyiso i vavhakachi.
- 3 Phela vaendzi a va na rito emutini wolowo,
- 4 Loko o tokolo, u dye naxo!
- 5 Kambe yena ve i mutswari.

- 6 Etikweni ku borile,
- 7 Leswi swi hanyiwaka swo titiva.
- 8 Vana i vamaendla-hi-ku-rhandza
- 9 I mani a nga vaka ni xivindzi,
- 10 Xa ku va komba laha mati ma faneleke ku famba ha kona?
- 11 Swa rivariwa leswaku n'wana a hi wa un'we,
- 12 Hikuva se swilo swi onhakile.

- 13 Eswikolweni vadyondzisi va khomile nyarhi hi timhondzo,
- 14 Dyondzo ya kona vo kapudza bya ricece,
- 15 Hi hala tlhelo ricece ra kona ri karhi ku kampfunya,
- 16 Mukapudzi na yena wa sindzisa hikokwalaho ka rirhandzu,
- 17 Manu ku hava, i mani a twaka ndlala kasi?
- 18 I ntiyiso swilo se swi onhakile.

- 19 Hambi tintiho ta munhu a ti ringani,
- 20 Ku ni hosi hi yoxe na mafahinhlomulo xi kona tshamelankambana kwala xandleni.
- 21 Tintiho leti ti nyikana nhlonipho,
- 22 Rin'wana na rin'wana ri tirha leswi ri nga endleriwa swona,
- 23 Kambe eka hina vanhu, wo tlanga hi nkarhi,
- 24 A ku na lonkulu hambu lonsongo,
- 25 Hakunene swi onhakile.

26 Tolo u longile mabutsa ya yena khatsaa!
27 U tsutsumile na swa yena.
28 Laha mutswari a a komba ndlela leyinene,
29 Laha n'wana a a tshama a ri n'wana,
30 Kambe sweswi swi onhakile.

31 Loko n'wana a hambuka, a a cambutiwa,
32 Kambe sweswi, ku n'wi tshuvanyana u tsutsumela eka vanawu.
33 Ku pfumala swa le mandleni u ri mutswari u tihehlerile,
34 U ta swi hlaya hi xin'wexin'we.
35 Veri ku na timfanelo ta vana!
36 Ta mutswari tona to kandziyeriwa ke?
37 I ntiyiso swi onhakile!

38 A hi tlheleleni emarhumbini.
39 Laha mutswari a a ba swigingi swi twala,
40 Laha vukosi a byi veka nawu wu xiximiwa,
41 Laha n'wana a a tiva xivandla xakwe.
42 Ekaya, etikweni hambu kwihhi na kwihhi,
43 Loko ho endla leswi, hi ta twa ku nandziha ka mihandzu ya kona,
44 Tiko ra hina ri ta va ni xindzhuti.
45 Hi ta swi vona swi lulama!

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke hakona ririmi ra vutshila eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mintila ya 1, 4, 9, 14 na 26.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

KASI WENA U YIMILE KWIHI? – MA Khosa

- 1 Evurhongweni bya le ximixweni,
- 2 Loko nkulungwana wu biwa,
- 3 Loko va xi bavisela va tlhela va swi yimbelelela,
- 4 Va ku xi basile xi lo cacaa!
- 5 Va bavisela wena,
- 6 Va vitana mina na wena,
- 7 Na yena i xiphemu xa swona leswi.

- 8 Hi halayani tlhelonyana ku vandlamula ogene, u tlulerile.
- 9 Va tova ogene va tlhela va kokela va ri karhi va gigela swi nuhela.
- 10 Vahlaveri va balesela ni mikolo hi ku kolola.
- 11 Va chayela wena.
- 12 Va yimbelelela wena.

- 13 Loko vafundhisi va chumayela,
- 14 Va bokoloka va fa ni marito,
- 15 Va chumayeleda wena,
- 16 Va hlayela wena Rito,
- 17 U va u ri karhi u va vona hambu ku va twa?

- 18 Loko comana ri vambiwa,
- 19 Ri neketiwa kahle edyamyini,
- 20 Va anakela wena,
- 21 Va chayela wena,
- 22 Ndhlozi ri ntlurhuka ni rhonge,
- 23 Hi wena u ri dzahisaka fole.

- 24 Kasi wena u va u yimile hi kwihi?
- 25 Kasi wena u wela eka wihi mfumo wa kona?
- 26 Kasi wena u thela kwihi xibalo xaku?
- 27 Kasi wena u tirhela tihosi tingani?

- 28 Leswi masiku ya fambaka ke?
- 29 Mhuti va ri yi biwa ya ha ri ni mahika.
- 30 Phela xinamu xi dlele nkwahle.
- 31 U ta teka rini goza?

- 32 Makwerhu, munyama na ku vonakala a swi hlangani.
- 33 Ku vonakala ku hlongola munyama.
- 34 N'hwari-mbirhi, yin'we yi tshwa nkanga.
- 35 Mhisi ya mikoka mimbirhi, yi phatluka nyonga teka goza ra ha vona.

- 2.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 2.2 Tshaha ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu kombisaka leswaku vafundhisi va vula rito ra Xikwembu hi ku vulavulela ehenhla swinene leswaku va ta twiwa. (1)
- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 8 a ku: 'Hi halayani tlhelonyana ku vandlamula ogene.' Ku 'vandlamula' swi vula ku va ogene yi ...
- A tshwile hi ku chayiwa.
B chayiwa hi matimba.
C chayeriwa ehansi.
D tshikiwa ku chayiwa. (1)
- 2.4 Nyika nhlamuselo ya ntila wa 34 lowu nge: 'N'hwari-mbirhi, yin'we yi tshwa nkanga', u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a wu tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 2.5 Eka ntila wa 31 mutlhokovetseri u ri: 'U ta teka rini goza?' Nyika nhlamuselo ya ntila lowu ku ya hi xitlhokovetselo lexi. (1)
- 2.6 Loko munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena o va xaka ra wena a wu ta titwa njhani hi maendlelo lawa ya yena? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MAKUMASWIVUPFILE – MJ Baloyi

- 1 Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,
- 2 Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo,
- 3 Xi lava laha ku weke xidunana ntsena,
- 4 Magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile,
- 5 Handlekaloko ndzalama ya ha vangamanyana xa nyokovela.

- 6 Laha xi hlavelelaka kona rinsimu ro chavelela mi nge he yi lavi na 'Amen',
- 7 Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!
- 8 Miganga ya le kusuhi hinkwayo xi dumile duu!
- 9 Xi khokhomela ni le malwangwini lama ha beleriweriwaka ehansi ku ta tlatlekiwa,
- 10 Xi lerhisa hinkwato tintswela a xi hlawuli muhlovo a xi landzuli xiyimo a xi nyenyi nchumu.

- 11 Le kaya onge xi n'wi tirhisela murhi mutshiveri,
- 12 Vhiki a hi nchumu xi nga vonakanga laha kaya,
- 13 I nkuzi ya ka murimisi yi ndlandlamuxaka swivala ka, handle ka ndhivilichi.
- 14 Laha xi humaka kona xi siya ndlala ntsena,
- 15 Rifa a xi ri voni nchumu, leswo n'winyi a a swekela edyambyini a swi xi tovi helo.

- 16 Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamerile xa hlasela!
- 17 Futhi a xi na mukhokheri, milomo yi tshama yi xipelanile.
- 18 Lavo ka' mano mbuyangwana vo pfulela va tshika,
- 19 Xi khoma xi hluthulela xi phujetela ku sala muhwana ntsena,
- 20 Laha xi fambaka kona xi twala risema ra nyuku wa lava tietleleleke khale.

- 3.1 Kombisa hungunkulu leri xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka rona. (2)
- 3.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a tiveka ngopfu. (1)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 18 lowu nge: 'Lavo ka' mano mbuyangwana vo pfulela va tshika' mutlhokovetseri u hlamusela leswaku va ...
- A tsutsuma hi rivilo lerikulu handle ko chava nchumu.
 - B nonoka ngopfu loko va fanele ku endla swilo.
 - C nyika wanuna loyi hinkwaswo leswi a swi lavaka.
 - D tswala vana handle ko languta vunoni bya vona. (1)

- 3.4 Eka ntila wa 16 lowu nge: 'Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamerile xa hlasela' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'bvutamerile'. Nyika nhlamuselo ya rona u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 3.5 Ku va mutlhokovetseri a tirhisile marito ya 'hluthulela' na 'phujetela' eka ntila wa 19 lowu nge: 'Xi khoma xi hluthulela xi phujetela ku sala muhwana ntsena', swi na nkoka muni eka xitlhokovetselo lexi? (1)
- 3.6 Hi swihi leswi u nga tsundzuxaka loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena swona mayelana na hanyelo leri ra yena? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xithokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

RIFU – NW Phakula

- 1 Himpfhuka munhu xi ku hlome, laha misaveni,
 2 Vakokwa wa kokwa wa kokwa wa vakokwana u va mintile,
 3 Futhi ntamu waku wu susa ni misisi.
 4 Khwiri raku i mana wa tiyinkho.
- 5 Rifu, a wu ni tingana ku phorha na lava saleke marhambu ntsena?
 6 Xivindzi xaku xi swekiwile xi chuluriwa hikuva a wu na rhumbyana.
 7 U khelela u khelerile handle ko hlamba timbilu.
 8 Mbilu ya nghala a yi khi nchumu eka wena.
- 9 Lavo lungha u mintile,
 10 Lava mona u kukurile,
 11 Lava lunya u dyile,
 12 Hambu valoyi a wu nyenyi no nyenya.
- 13 Leswo u wa njhani ndza hluleka ku ku hlavutela.
 14 Swisiwana u byarile dzundze ri tlhumile.
 15 Varhandzani u va damurhurile hi ndhli!
 16 Manyukutelo ra wena hi lero swi khendlela kunene.
- 17 Va te va balekela ekerekeni wo hi le ndzhaku,
 18 Va ya chayeriwa u ku ndzi kwala!
 19 Loko ri xile vanhu va timbeyambeyela ku vhika wena kambe kwihi?
 20 Futhi no yila wa yila wena rifu.

- 4.1 Nyika mongo wa xithokovetselo lexi. (2)
- 4.2 Tsavula ntila eka ndzimana ya 2 lowu kombisaka leswaku rifu ri phikelela ku dlaya vanhu ri nga wisi. (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Hi ntila wa 14 lowu nge: 'Swisiwana u byarile dzundze ri tlhumile', mutlhokovetseri u vula leswaku rifu ri siya vana vo tala va ri hava ...
- A mali.
 B swiambalo.
 C vanghana.
 D vatswari. (1)
- 4.4 Eka ntila wa 4 lowu nge: 'Khwiri raku i mana wa tiyinkho', mutlhokovetseri u tirhisile rito 'tiyinkho'. Nyika nhlamuselo ya rona u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xithokovetselo lexi. (3)
- 4.5 Ndzimana yo hetelela yi kombisa yini hi endlelo ra vanhu loko swi fika eka rifu? (1)
- 4.6 Endzhaku ka ku twa ndlela leyi mutlhokovetseri a hlamuselaka rifu hayona, swi endla u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NA**

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**NDZUMBA WA AFRIKA 1 – SJ Malungana****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xithokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

VA TWISA VUSIWANA – MT Babane

- 1 Swi cukumetiwiwile taleni hi vinyi.
- 2 Namuntlha swi hava emahlweni kumbe endzhaku.
- 3 Swi hundzukile magoya ya nhova.
- 4 Nhova yi hundzukile kaya ra swona.
- 5 Nhova loko yi tshwa na swona swa tshwa.

- 6 Misisi yi horiwile yi tani!
- 7 Swiambalo i swiambalo vito,
- 8 Ni muhlovo swi hava hi swiqhivi.
- 9 Xirhami xi swi thagisa swa xikhombana.
- 10 Xirhami xo helela emirini.

- 11 Mati a swi ya tivi ni muhlovo,
- 12 Ko va sweswi thyaka ri nga dlayiki,
- 13 Loko a ri dlaya a swi ta va swi khalutile.
- 14 Swi hanya hi ku rholeta manhlanhla.
- 15 I vaLazaro wa namuntlha.

- 16 Swivumbiwa swa Xikwembu swi dya nhlomulo.
- 17 Nhlomulo wo vangeriwa hi vatswari.
- 18 Vatswari tshikani ku cukumeta swihlangi.
- 19 Swihlangi i nyiko ya Xikwembu.
- 20 Xikwembu xi nga mi tekela mbeleko.

- 5.1 Hi xihi xifaniso xa le miehleketsweni lexi humelerisiwaka hi xithokovetselo lexi? (2)
- 5.2 Tsavula ntila eka xithokovetselo lexi lowu hlamuselaka leswaku vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona a va nga hlambi. (1)
- 5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 7 a ku: 'Swiambalo i swiambalo vito' u hlamusela leswaku swiambalo swa vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona a swi ...
- A bihile.
 B chipile.
 C hlakarile.
 D durhile. (1)

- 5.4 Eka ntila wa 3 lowu nge: 'Swi hundzukile magoya ya nhova' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'magoya'. Nyika nhlamuselo ya rona u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 5.5 Hi wihi nkoka wa ku va mutlhokovetseri a tirhisile ntlhaviketo eka ndzimana yo hetelela? (1)
- 5.6 Xana u nga va tsundzuxa yini vatswari lava endlaka mhaka leyi ku tlhokovetseriwaka hi yona swo hambana na leswi mutlhokovetseri a va tsundzuxeke swona? (2)
- [10]**

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Xivuriso lexi nge: 'U nga tibeli mutwa atsolweni', lexi vulaka leswaku u nga tilaveli ku karhateka/vaviseka swi ri ekule na wena, xi nga tirha ku tsundzuxa vanhu vo fana na Johnson Hlongwane na vanghana va yena. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka swiendlo swa vona.

[25]**XIVUTISO XA 7: XIMBANGU****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

Ku nga si hundza nkarhi wo leha dyimovha dya Hlongwane dyi huma bya xihahampfhuka. Dyi kongoma eka OK, eTzaneen ku ya teka cheke. U famba a ri yexe.

Ndlela leyi hinkwayo nhloko xi ri karhi xi dya rhambu.

Mhaka leyi onge yi famba kahle. Nyeleti va hoxile ejele. Cheke loko yi fika a yi nga vutisiwi. Yi sayiniwile hi minsayino yo yivela. Vito ra Nyeleti, hi ku vula ka Maria, ri tsariwile endzhaku ka cheke. 5

Xa Nyeleti, sweswi i ku ya yima ebokisini. A ku si tshama ku huma munhu ebokisini hikwalaho ka ku dya mali ya le ntirhweni. Se Nyeleti yena u ta va alo hlamba kwihi? Hi rihi lwandle leri a nga vaka a yile a ya pela eka rona? Hambu ku ri eDurban kunene u tshama a ya? Mati ya nambu wa Murhogolo ma nga to n'wi mbyindla mabadi. Ya pompo wona mo hlantswa munhu a sala a vevuka. Kumbe ya ka Z.C.C. ma nga antswa. 10

Chavalala xona ku vuya hi le ntsungeni xi to fika hi ku qhavuleriwa hi timpencani. Xi to na ku jaja, OR Tambo xo xewetiwa hi gondolo. Va Briggs lava a va xi khoma hi voko ra tandza a va nga nyumi? A ndzi nga hleki mina loko ndzi va vona va omile ni swihlakahla hi ku hlamala ni ku nyuma? 15

'A va ndzi tivi mina m'fana ka Zinjiva,' Hlongwane a tibyela.

'A ndzi chacheriwi marhonge mina. M'fana xa m'fana Chavalala, dadada ro taniya xi ringeta ku kwetlembetana na mina hi xitulu? Hi rini mina ndzi velekiwile? ...' 20

- 7.1 I mani Maria loyi ku vulavuriwaka hi yena naswona u tlangile xiphemu xihhi mayelana na cheke leyi ku vulavuriwaka hi yona? (2)
- 7.2 Hi xihhi xikongomelo xo tirhisiwa ka cheke leyi ku vulavuriwaka hi yona eka ntshaho lowu nga laha henhla? (1)
- 7.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loyi a a sayinile minsayino yo yivela echekeni leyi ku vulavuriwaka hi yona i ... (1)
- A Nyeleti.
B Jerico.
C Maria.
D Hlongwane.
- 7.4 Kombisa ku hambana exikarhi ka xiyimo lexi Hlongwane a a ehleketa leswaku xi ta va kona loko Chavalala a ta vuya na leswi humeleleke loko a vuyile. (2)
- 7.5 Eka ntshaho lowu nga laha henhla Hlongwane u tirhisa 'xi' loko a vula Chavalala. Xana leswi swi paluxa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 7.6 Hi yihhi dyondzo leyi u yi kumeke eka swiendlo swa Maria swo pfumela ku pfuna Hlongwane na vanghana va yena hi ku ya hakela cheke eka OK hi vuxisi? (2)
- 7.7 Loko a wu lo va na nkateko wo hlangana na Hlongwane a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini mayelana na ku va a hatla a tsaka a nga si vona laha rhengu/makungu ya yena ma nga ta helela kona? (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

Endzhaku ka nkarhi Mlambo a sungula ku hlanganisela ndzavisiso wa yena hi ku tsala xiviko. Loko a kala swiviko swa yena ku sukela eku sunguleni a swi vona xikan'we leswaku Chavalala na Nyeleti va ya va ri karhi va dlidimbeteriwa ekule ni mhaka leyi.

Loko a ri Hlongwane xitulu xa yena xo ya xi n'wi tsan'wa, xi n'wi hlakahla. 5
Mazankosi na wona ya ri karhi ya n'wi koweta hi rintihho. Brooks i Mulungu. U landzurile khale a ku: *not me*.

Sasavona o twa hi mahungumoya loko Nsatimuni a kholwa hi ku twa ni ku vona. Hlongwane, loko a hi vulavula hi xidziva xa mati hi nga vula leswaku se u lo khawula hi le xilebvini. Ku wela a hi mhaka ya matlangwani. Munhu wa hiteka a nga 10
si fa. U dya matimagodya.

U raharaha bya ntlambya. Loko a raharaha a ri tano a nyanya ku dzika a ya emakorhweni. Ko sala hi swidomundomu swi ri karhi swi ndomutela hi nomu ni tinhompfu bya ximbyarumbyaru.

Ntlambya loko wu ri karhi wu cina xincayincayi ematini wo tiphina ni ku bombela. 15
Munhu yena? Kasi Hlongwane yena o va na mbilu ya nsimbhi ni byongo bya ribye?
Nsimbhi ni ribye swi dyiwa hi yini? Mbilu na byongo ke? Mbitsi?

'A ka ha ri na nchumu,' Hlongwane a vulavula a ri yexe. Marito man'wana ya na lomu ma vuriwaka kona. Ku ni tinsimu tin'wana to fana na va: 'Masiku ma nga ma hela,' leti ti yimbeleriwaka ntsena eka nkhuvo wa mihloti. Ni marito man'wana ya 20
vuriwa eka tindhawu toleto.

- 7.8 Hi wihi ndzavisiso lowu Mlambo a a tsala xiviko xa wona naswona wu helele kwihi? (2)
- 7.9 Kombisa hilaha Mlambo a kumeke hakona leswaku Hlongwane hi yena muyivi wa cheke. (2)
- 7.10 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Hlongwane a tikombaka a ri na wona ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.11 Boxa nkongomelo wun'we wa tsalwa leri lowu fambelanaka kahle na xiyimo lexi Hlongwane a a ri eka xona ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla. (2)
- 7.12 Ku ya hi tinxaka ta swimunhuhatwa leswi nga kona etsalweni, u nga vula leswaku Chavalala i ximunhuhatwa xa njhani naswona hikokwalaho ka yini? (2)
- 7.13 Loko marito ya risimu leri nge: 'Masiku ma nga ma hela,' a ma kongomisiwile eka wena, ku nga ri eka Hlongwane, hi swihi leswi a wu ta swi endla ehenhla ka xiyimo lexi? (2)

[25]

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

Xivuriso lexi nge: 'Hambi u famba ankoveni, lundza ri ta vonaka,' xi hlamusela leswaku hambu munhu a nga endla swo biha amunyameni, mihandzu yi ta tikomba. Kombisa ntiyiso wa xivuriso lexi u kongomisa eka swiendlo swa Celela na vanghana va yena na swa Nyiko etsalweni, u kombisa na hilaha swiendlo swa vona swi twiseke mindyangu ya vona ku vava hakona.

[25]**XIVUTISO XA 9: XIMBANGU****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

'Mina ndzi nga mufundhisi a ndzo kombela leswaku n'wina maphorisa mi pfumelela va xibedhlele va n'wi teka, ntsena n'wina mi va landza hi le ndzhaku mi ya n'wi yimelela kwale xibedhlele ku fikela loko a hola.'

Kwalaho Cheyeza o bungula xirilo, hikuva himpfhuka yena a a lo n'wi vukarha hi mavoko.

5

'Yoo n'wanangoo, wo fela exikarhi ka mikitsikitsi ya mintshungu, ...'

Maphorisa ya humile ni mali leyi va nga yi nyiketa hi Cheyeza, va xibedhlele na vona va khomile ndlela va tifambela. Wo hetelela ku huma laha ndyangu a a ri mufundhisi a tamele xihuku hi voko, tibuku a ti manile hi kehele ra ximatsi. Loko a famba a o koka milenge wonge u lo bela madeha, a kongomile kaya ka yena – a byi ri vusikunyana nkarhi wolowo.

10

U fambile nkarhi wo leha swinene a nga twi nchumu, a nga voni nchumu, kambe na yena a nga voni hi munhu, hikuva u lo ka a ya nghena kaya a nga angulanga hi munhu.

Dyambu a ri pelele vo tala. Van'wana a ri pelele ra makumu, van'wana a ri va siyele xinyami, mahlomulo ni mihloti – ngati ya timbanga leti humesaka mimoya ya vanhu yi chululeka yi nghena hansi kambe ndzhongho ku ri hava; swirilo swi tlakukela henhla swi hambana ni ngati leyi swi dlokodlaka, swi thandlukela henhla ku fika laha swi nga ha twakariki ni laha swi helaka kona. Vafi va yimberwa, va mikosi va sala va ha hanya va yimelele siku ra vona ro fa va ta celeriwa tanihi Celela.

20

- 9.1 Boxa leswi susumeteke Mufundhisi Tihomandloti ku ya endhawini leyi a humaka eka yona na lexi vangeke mafambelo lama ma hlamuseriweke ya loko a muka. (3)
- 9.2 Xana Celela na vanghana va yena a va endlile yini ku kala ku va na xiyimo lexi hlamuseriweke eka ntshaho lowu? (2)
- 9.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari eka ntshaho a ku: 'Van'wana a ri pelele makumu,' u vula leswaku ...
- A va etlele.
B a va ha voni.
C a va muki.
D va lovile. (1)
- 9.4 Kombisa ku yelana ka vito ra Celela na swiendlo swa yena. (2)

- 9.5 Kun'wana etsalweni Cheyeza, u ri maphorisa va ri Celela u orhile ndzilo wa makhamba. Xana leswi swi hlamusela yini? (3)
- 9.6 Loko a wu ri Cheyeza, a wu ta va u va nyikile maphorisa mali leyi u nyikiweke yona hi n'wana wa wena loyi a endleke vugevenga ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

'Madambi n'wananga,' ku sungula Tlhomandloti hibyakwe. 'Masiku lawa moya wa wena a wu ndzi tsakisi. Swi lo yini? I incini lexi ku khunguvanyisaka emoyeni wa wena xana?'

'Tatana, mi ta ndzi rivalela loko ndzi endle leswi mi pitsulaka timbilu emasikwini lawa ya nga hela. Ntsena nhlamuselo ya mina eka xivutiso xa n'wina hileswaku a ndzi swi tivi loko ndzi kule ku ringana ku teka nsati. Hitlhelo, loko mi ta twanana na swa muti lowu murhandziwa wa mina a nga ka wona – leswi hi swona swi endlaka leswaku ndzi tshama ndzi ri karhi ndzi vulavula hi mbilu.' 5

'Kasi n'wananga, a nga kona un'wana tata wa wena handle ka mina. Hi mina ndzi faneleke ku ku tlhavula mutwa wa le mbilwini. Hi mina ndzi faneleke ku ku ongola swa le moyeni – leswi swa ndzi boha, ndza sindziseka hikwalaho ka vutswari bya mina ehenhla ka wena.' 10

'Tatana, ndzi rhandziwile hi nhwana wa Muqhoza, wa ka Maduna lahaya Dube. Vito ra yena i Soluka; vatswari va yena i vaMbhaxe na Malulwana. I vanhu vo hanya vukriste masiku hinkwawo ya vutomi bya vona.' 15

'Madambi, xana a wu swi tsakeli loko hi tshamile hi bula hi Xitsonga, hi ri vatukulu va Machangana, ku nga ri na rimitsu rimbe exikarhi ka hina? U tsakela leswaku xihlovo lexi tengeke hi mati ya Vutsonga xi vindlusiwa hi ritihlo ra Madambi wa ka Tlhomandloti, n'wana wa mufundhisi loyi a chaviwaka matlhelo hinkwawo, loyi marito ya yena ya tshembiweke hi wansati ni wanuna, xiputsa ni xikhalabyana?' 20

'Tatana loya rhandzekaka, hi vuhlangi bya mina ndzi twe swa le mbilwini swi tikela hinkwaswo leswi mi swi hlayeke ...'

- 9.7 Xana i yini lexi a xi vilerisa Madambi? (1)
- 9.8 Kombisa ku fana ka ndyangu wa ka Tlhomandloti na wa ka Maduna. (2)
- 9.9 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Madambi a tikombaka a ri na wona ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 9.10 Ku va Mufundhisi Tlhomandloti a vulavula hi ku tlhavula mutwa wa le mbilwini swi vula yini? (2)
- 9.11 Mutsari u dyondzisa yini mayelana na vatswari lava nghenelelaka eka timhaka ta rirhandzu ra vana va vona? Kongomisa nhlamulo ya wena eka Mufundhisi Tlhomandloti. (2)
- 9.12 U nga vula yini ehenhla ka ku va Madambi a tekile Soluka ku ri hi ku a tshembisile tata wa yena leswaku a nge n'wi teki? (1)
- 9.13 Loko a wu ri xaka ra Mufundhisi Tlhomandloti a wu ta n'wi tsundzuxa yini loko a alela Madambi ku teka Soluka? (2)

[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Mpfumaleko wa kurhula na ntsako endyangwini wu tala ku vangwiwa hi vugangu eka vatekani. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humelalaka eka vutomi bya Godi.

[25]**XIVUTISO XA 11: XIMBANGU****XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

Hambileswi Godi a nga n'wi tshembisa leswaku u dlayele ku dya, Lindiwe swi n'wi tsone vurhongo hikuva le kaya a a nga tivi leswaku u ta sungula kwihi a ya hetelela kwihi. Ivi a sungula ku kula nhloko. Ekaya a sungula ku cinca hanyelo rakwe. A wu ri ntolovelu wa yena ku tshama a tibulela ni tihosi ta yena Thembi na Sbongile. A a hamba a kombela ku pfuniwa hi mitirho yin'wana ya xikolo loko yi tshuka yi n'wi karhatile. Hambi ti ri ta vutomi hi ku angarhela, a a va vutisa leswaku va n'wi pfuna. Hambi a ri mana wakwe Sozaphi a a nga chavi ku n'wi tlhava hi swivutiso loko a tshuka a kanganyisiwa hi tin'wana ta vutomi. 5

Kambe ntolovelu wolowo masiku lama ni laha wu nga nghena hi kona. Ni loko a ri exikolweni a a nga ha fambafambi ni vanghana vakwe lero a swi nga lavi ku lumekeriwa rivoni leswaku xi kona xi nga kona xi dyaka ntombi ya ka Maluleke. Niloko xikolo xi humile, Lindiwe a a fika a nghena nhangeni ya vona a etlela. 10

'Kasi kunene masiku lama si lo yini ka Lindi u ngo sama u etlele?' Ku vutisa N'wazulu mana wa kona hi Xitsonga xo kayivela loko a vuya entirhweni madyambu man'wana. Phela hambileswi se N'waZulu a swi hlaya malembe a kandze la ka Mn'wanati etikweni ra Vahlave, a swa ha twala la ririn'wini rakwe leswaku a a nga lo xi mama Xitsonga lexi. 15

'A hi nchumu mhani!'
'U ri a hi nchumu? ...'

- 11.1 Tata wa Lindiwe, Mencisi na mana wa Lindiwe, Sozaphi va hlanganile kwihi ku kala va tekana naswona Mencisi a ya endla yini endhawini ya kona? (2)
- 11.2 I yini lexi a xi vilerisa Lindiwe ku kala a cinca mahanyelo yakwe? (1)
- 11.3 Hlamusela ndlela leyi xiphiso xa Lindiwe xi heleke hayona ku kala mahanyelo ya yena ma tlhela ma va lama tsakisaka yo pfumala swivilelo. (2)
- 11.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku kala Godi a ku: '... u dlayele ku dya' a a vula leswaku u ...'
- A dlayile mbuti.
B fayile mbita.
C pfumela nandzu.
D ala nandzu. (1)
- 11.5 Komba ku hambana loku nga kona eka swivangelo swa ku hela ka vukati exikarhi ka loko Godi a hanya na Lindiwe na loko a ta hanya na Mafloza. (2)

- 11.6 Kun'wana eka tsalwa Godi u paluxiwa a xixima no vulavurisana na malume wa yena Sambula loko a endla swo karhi kambe u fikile empfukukeni a n'wi hundzukela. Xana ku cinca loku ku vangiwile hi yini? (2)
- 11.7 Xana swa humelela eka vadyondzi vo tala vaxisati leswaku loko va tikuma va ri eka xiyimo xo fana na lexi a xi vilerisa Lindiwe na vona va vilela ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

Loko Godi a ha ri exibedhlele, swilo swi sale swi tifambela kahle laha mutini ku ri hava pho, wa nhonga. Vhelaphi a a ri karhi ku hungasa hi ku nwa byalwa loko ri xile. Masesi na yena a a ri karhi ku lulamisela xikambelo xa Giredi ya 12 lexi se a xi ri kwala nyongeni. A a dya buku vusiku ni nhlekanhi leswaku timhaka ta Wits haxawa ti humelela. 5

Mafloza na yena a a ri karhi ku yisa bindzu rakwe emahlweni. Tinhlengeletano ti ri tinhlengeletano. Tin'wana a ti khomeriwa ehotela kwala Oasis, kasi tin'wana a ti khomeriwa kwala kaya hambu ku ri ekamareni yo etlela byi kala byi xa. Loko VaShoes na VaReckson va tshuka va tile laha kaya, a va ta va khome xisikisana ku ba mati tingwenya ti etlela. A va swi tiva leswaku loko vo kala va n'wi tela ni byalwa loyi 10

Vhelaphi, a swi herile lero ku ta va ka byandlani huku yo fa hi mafurha. A a swi endlisa xisweswo mikarhi leyo tala, ku endliwa *ti-braai* byi ri karhi byi tshwa. 15

Endzhaku ka mavhiki manharhu, Godi u vuyile a vuya hi le xibedhlele. Miri wakwe a wu tikomba leswaku a a twe ku vava emiehleketweni. A a ondzile a lo sala a ri tani, a ri ribyanyi! U tshamile masiku ma nga ri mangani a ha tiyingisela, ivi a sungula nakambe ku famba hi muti ni ximutana a hlota mporosi. Loko vanghana va n'wi vona, va tsaka loko a phephile hikuva a va swi twile leswi a swi humelerile.

- 11.8 I mani munhu loyi a a tshembisile Masesi ku n'wi hakelela mali ya tidyondzo ta yena eWits naswona munhu loyi a a ri na vuxaka muni na Masesi? (2)
- 11.9 Boxa xivangelo xo va Godi a tikumile a ri exibedhlele. (1)
- 11.10 'Kuwa lero tshwuka a ri kali swivungu ndzeni' i xivuriso lexi hlamuselaka leswaku nhwana lowo saseka, loko a nga lowi, wa loloha, kumbe wa yiva, kumbe wa kariha, kumbe u ni mona. Xana u nga xi tirhisa eka ximunhuhatwa xihhi eka tsalwa leri naswona hikokwalaho ka yini u xi kongomisa eka xona? (3)
- 11.11 Ku xaniseka loku Godi a hlanganeke na kona emutini wa Mafloza swi nyika dyondzo yihhi eka vavanuna? (2)
- 11.12 Maendlelo ya Vhelaphi yo pfumela ku xaviwa hi byalwa hi swigangu swa mana wa yena ya paluxa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 11.13 U nga vula yini mayelana na endlelo ra Mafloza ro lulamisa timhaka ta ntirho ekamareni ra yena na Godi na vavanuna van'wana? (1)
- 11.14 Loko a wu ri xaka ra Godi a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini loko a ta va a humile xibedhlele? (2)

[25]

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA**RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni****XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO (XITSALWANA)**

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa na ku nyika vutivi byo karhi. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Mantombi na xikoxa', xihungwana xa matimu na swikholwakholwana xa 'Tiva ra Fundudzi' na xiphato xa ndhavuko xa 'Eric Nxumalo'.

[25]**XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)****'EVUKON'WANINI BYA N'WAMHUNTI'**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka wa 'EVukon'wanini bya N'wamhanti' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!
Garingani!
Garingani wa garingani!
Garingani!

Swo na swipfuketana, ko va na N'wamhanti loyi a a lava ku ya ekulovoleni. 5
Evukon'wanini bya yena a ku ri kule na laha a a tshama kona. U komberile munghana wa yena N'wampfundla leswaku a n'wi pfuna hi miehleketo yo kunguhata riendzo.

N'wampfundla o byela N'wamhanti leswaku va fanele ku suka ka ha ri mpundzu swinene naswona va fanele ku longa timbuva ta ndlela.

Se N'wamhanti na N'wampfundla vo vusiku sala ndlwini, va kongoma etikweni ra le 10
vupeladyambu. Un'wana na un'wana a a khomile timbuva ta yena endzeni ka xinkwamana. Va hundzile tintshava va tlhela va tsemakanya na milambu.

Va fikile va wisa ehansi ka murhi, kutani N'wampfundla a ta na rhengu ra leswaku va fanele va hunguta mindzhwalo ya vona hi ku cukumeta timbuva hititsongotsongo 15
ematini.

Hiloko va tlhela va nghena endleleni va famba. Loko va ya fika enkoveni, va twanana leswaku hi kona va nga ta sungula ku hunguta mindzhwalo kona. A va fanele ku sungula hi ku tsemakanya kutani va cukumeta hi xindzhaku.

Loko va perile nambu N'wampfundla a ku: 'Sweswi hi cukumeta tshopi.' Hiloko N'wamhanti a ku cukucuku, tshopi ri ku dlomu, endzeni ka mati. Vo sungula ku 20
yimbelela va ku:

Cukucuku, dlomu!
Dlomu, dlomu tshopi!
Vevu, vevu hina!
Fambi, fambii!

25

Hiloko va famba va tsakile hikuva a va hungutile ku tika ka ndzwalo wa vona. Loko va fambile mpfhuka wo nyawulanyana vo ya fika enambyeni lowu landzelaka. N'wampfundla o byela N'wamhunti leswaku a vula leswaku va fanele ku cukumeta yini. N'wamhunti a ku sweswi hi cukumeta nyama. Loko va heta ku pela nambu ko sungula N'wampfundla a cukumeta hi xindzhaku a ku cukucuku, kutani ku twala ku dlomu, endzeni ka mati. N'wamhunti na yena a landzela a ku cukucuku, nyama yi ku dlomu, endzeni ka mati. ... 30

Lavakulu va nghena laha a ku etlele N'wamhunti, va n'wi pfuxa. Hiloko va humesa dzovo ehansi ka xitheve. Tingana ti ku vuyavuyani, eka N'wamhunti. N'wamhunti o kombela ku va na rito ro hetelela va nga si n'wi hlongola emutini. Vo n'wi nyika nkarhi ... 35

Hiloko N'wamhunti a hundzuluka a sungula ku famba. N'wampfundla u bulusile xihleko, a tlhela a huwelela a ku khamba, khamba! U lo namba a wu vona wu ri nkateko wo kuma nhwana wa N'wamhunti. Ntombhi ya N'wamhunti yo tlaku, ... 40

Pthu choyoyoo!
Xa mina i ndzovololo.

- 13.1 Boxa xivangelo xo va mutsheketi a sungula ntsheketo wa yena hi marito ya 'garingani wa garingani'. (1)
- 13.2 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke ku kala ku kumiwa dzovo ehansi ka xitheve xa N'wamhunti. (2)
- 13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko N'wampfundla na N'wamhunti va ri eku fambeni, N'wampfundla u byerile N'wamhunti leswaku va fanele va hunguta mindzhwalo ya vona hi ku cukumeta timbuva hi titsongotsongo ematini. Loko va ri karhi va cukumeta, N'wampfundla yena a a cukumeta ...
- A vuswa.
B tshopi.
C nyama.
D mabuwa. (1)
- 13.4 Hikokwalaho ka yini mutsheketi a fanele ku gimeta ntsheketo wa yena hi ku vula leswaku 'pthu choyoyoo!?' (2)
- 13.5 Mutsari u va lemukisa yini vahlayi mayelana na leswi humeleleke N'wamhunti evukon'wanini bya yena? (2)
- 13.6 Xana loko a wu ri munghana wa N'wamhunti a wu ta va u n'wi tsundzuxile yini mayelana na leswi n'wi humeleleke? (2)

YISA EMAHLWENI

SWIHUNGWAHUNGWANA SWA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)**'MATUMBULUKELO YA VATSONGA'**

Hlaya xihungwana xa matimu na swikhholwakhholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

Vatsonga ku vuriwa leswaku va balekile ehlangeni. Leswi swi vuriwa hikokwalaho ka leswi N'wari, loyi a a ri xinyenyana xo hlamarisa a haheke a suka etintshaveni a ya phatsama eribuweni ra nambu. Hiloko N'wari a ehleketa ku tumbuluxa rixaka ra vanhu vo karhi.

Matumbuluxelo ya rixaka leri a ya ta va tano hi ku va a tshikela tandza. Se N'wari a xiya swinene, a lava ndhawu ya kahle laha a a ta tshikela kona tandza. Loko a ri karhi a languta, o vona rihlanga ro saseka swinene, ro tiyela. 5

'Hayi, rihlanga leri a hi ku saseka ka rona,' ku ehleketa N'wari kutani a ri khoma, a twa ri tiyerile. 'Aha, ri tiyerile. Hi rona ndzi nga ta tshikela tandza ra mina eka rona.' Kunene a boxa mbhovo erihlangeni, a tshikela tandza eka rona. 10

'A ndzi nga hatli ndzi famba. Ndzi ta tshama emurhini lowuyaa, ku kondza tandza ri tlhotlhora,' N'wari a tiyela. Kunene a tshamela tandza leriya.

Endzhaku ka nkarhi wo leha rihlanga leriya ri baleka, tandza ri tlhotlhora, kutani ku huma wanuna eka rona. Se wanuna loyi a tiakela ntsonga a tshama eka wona.

Siku rin'wana loko wanuna a pfuka namixo, a kuma tandza kwala handle ka ntsonga, kambe a nga tivi laha ri humaka kona. Hi ku hlamala, a vulavula a ri yexe a ku: 'Vonani mihlolo. Tandza leri ri nga va ri huma kwihhi?' ... 15

Khwatsi tandza leriya ri sungula ku pandzeka, ku huma wansati wo sasekoo! Wanuna a tsaka, a hlekelela swinene ku vona wansati loyi. A thya wansati luyani vito ra Xongeleni, a ku i Xongani mbhuri ya ku vatlwa ... 20

Mutsonga na nsati wa yena vo kuma vana vo tala, va va ndyangu. Siku rin'wana va ha tshamile ko humelela vanhu va fika va luvela kwala ka Mutsonga. Se wo va muti wukulu. Hiloko ku va na ku tekana exikarhi ka vana, se ku va na muganga. Na wona muganga wu ndlandlamuka ku kondza loko ku va na rixaka.

Tiko ra rixaka leri ri vuriwile Vutsonga. A ri fumiwa hi hosi na tihosana. Rixaka leri ri kurile, ri va ro tiya swinene, ri hlula tinxaka tin'wana etikweni leri sweswi ri vuriwaka Mozambiki. Rixaka leri ri hanyile kona ku kondza loko ri ta hangalasiwa hi tinyimpi ta Soshangana. 25

- 13.7 Boxa xivangelo xa ku va N'wari a tiserile Mutsonga nsati. (1)
- 13.8 Swi tisile ku yini leswaku rixaka ra Vatsonga ri kumeka ri kurile? (1)
- 13.9 Nyika nkongomelo wa xihungwana lexi xa matimu. (2)
- 13.10 U nga vula yini ehenhla ka ku va ku hlayiwa no dyondziwa swihungwana swa matimu swo fana na lexi xa 'Matumbulukelo ya Vatsonga' eka masiku ya namuntlha? (1)

YISA EMAHLWENI

XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I**NELSON MANDELA**

- 1 Ngoma yi bile,
- 2 Ngoma ya kona a yi lo bela wena.
- 3 U wela u werisiwa hi maxuvuru,
- 4 Van'wana va lo dubunya ngoma ya kona,
- 5 Van'wana va ttherile etiharini,
- 6 Ya wena ngoma yi nga tshwi,
- 7 Va ku u na swindomudomu,
- 8 Na mukhuhlwana wa nkikosi,
- 9 Loko wo huma u nga tluleta tiko,
- 10 U rhuba u pindzula engomeni,
- 11 N'hweti khe, xirimele khe!
- 12 Malembe ya makumembirhinkombo i ntangha ya mani?
- 13 Lexi nga heriki xa hlola.
- 14 Ngoma yi tshwa lohlo, MISAVA YI NINGINIKA,
- 15 Malangavi ya orhiwa hi misava hinkwayo,
- 16 Tiko ri khana,
- 17 Vantima va pembela,
- 18 U huma engomeni u ri xirhubana,
- 19 U huma u ya va mudzabi.
- 20 Mudzabi wa vadzabi vaku,
- 21 U huma u va nxolwe,
- 22 Nxolwe ya tinxolwe taku.
- 23 Hi vula wena nghala ya Afrika,
- 24 Hi vula wena ndlopfu ya Afrika-Dzonga,
- 25 Hi vula wena Madiba,
- 26 Hi vula wena Rolihlahla,
- 27 Hi vula wena Nelson,
- 28 Hi vula wena Mandela,
- 29 Loko u bonga u twala Asia,
- 30 Loko u bonga u twala Europa,
- 31 Loko u bonga u twala Amerika,
- 32 Loko u bonga u twala Australia,
- 33 EAfrika a ha ha vuli.
- 34 U humesile Afrika-Dzonga enon'weni wa ngwenya,
- 35 U xokorile Afrika-Dzonga emenweni ya nghala,
- 36 Afrika-Dzonga ri ntshuxiwa timpecana na mazankози,
- 37 Afrika-Dzonga ri ntshuxeka, mindzelekano yi dlawa,
- 38 Afrika-Dzonga ri va rixaka ra nkwangulatilo,
- 39 Tiko ri hundzulela,

40	Vuswa byi dyiwa byi xeviwa.
41	EAfrika-Dzonga namuntlha hi le vulombeni,
42	U rhurherile Afrika hinkwayo eAfrika-Dzonga,
43	U hlanganisile tinxaka hinkwato,
44	A nga kona loyi a nga ku tiveki!
45	Afrika-Dzonga i Afrika,
46	Afrika i Afrika-Dzonga,
47	Wena nghala ya Afrika ha ku khensa,
48	Hi ku bela mandla,
49	Hi ku hluvulela xihuku,
50	Hi ri xandla ehenhla ka xin'wana.
51	Halala Madiba, halala!
52	Halala Rolinhlanhla, halala!
53	Halala Nelson, Halala!
54	Halala Mandela, halala!
55	Khanimambo!

- 13.11 Hlamusela hungunkulu leri muphati a byelaka vahlayi rona eka xiphato lexi. (2)
- 13.12 Hi wihi ntila lowu hlamuselaka leswaku loko van'wana va humesiwa ejele Nelson Mandela yena a a nga humesiwi? (1)
- 13.13 Xana muphati u vula yini hi ntila wa 38 lowu nge: 'Afrika-Dzonga ri va rixaka ra nkwangulatilo'? (2)
- 13.14 Hlamusela leswi muphati a vulaka swona hi mintila ya 19–22 leyi nge:
'U huma u ya va mudzabi.
Mudzabi wa vadzabi vaku,
U huma u va nxolwe,
Nxolwe ya tinxolwe taku.' (2)
- 13.15 Ku vuyeleriwa ka xitwananisi 'hi' ekusunguleni ka mintila ya 48–50 leyi nge: 'Hi ku bela mandla', 'Hi ku hluvulela xihuku' na 'Hi ri xandla ehenhla ka xin'wana', swi na nkoka muni eka xiphato lexi? (1)
- 13.16 U vona yi ri mhaka ya kahle ku va ku ri na vanhu lava kotaka ku phata erixakeni ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400-450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Xivuriso lexi nge: 'Xiala ku byeriwa u ta swi vona hi ngati, kumbe muwopho' xi hlamusela leswaku loyi a alaka ku byeriwa, kumbe ku tsundzuxiwa, u ta tilaya loko ku humelela khombo. Kombisa hilaha xivuriso lexi xi veke ntiyiso hakona hi ku kongomisa eka leswi humeleleke Matanato.

[25]**XIVUTISO XA 15: XIMBANGU****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

MATANATO:	(Matanato na yena a nga fikanga a veka mindzhwalo a tshama ehansi a nga endlle nchumu, kambe u fikile a vitana nsati ni hosi ya yena Xitlhangoma va ya hlangana exihundleni.) Mi vitaniwa hi mina. Ndzi mi vitanela mhaka yo endla leswaku hi lulamisa swilo leswi nga onheka ni leswi swi karhi swi onhekaka laha kaya. N'wa-Xirhami i khale a humile endlleleni. Swilo swakwe hinkwaswo swi phewile. Manjhe a swi ta saseka loko hi nga hlanganisa tinhloko ni miehleketo ya hina hi vona leswaku hi nga swi lunghisa njhani. A hi ncakunyeleni marhambu ya nhloko swin'we.	5 10
N'WA-XIRHAMI:	A swi phewangi tlhelo rin'we kambe swi phewile matlhelo hinkwawo hikuva na n'wina swo fana ni loko ndzi nga tekiwangi. U tshama u n'wi vona wanuna wo pindzuka ejele lembe na lembe? Xana i kangani a ri karhi a pfaleriwa hi ko ku landzelela Magugegumbe ya le madorobeni vanhwanyana va ri kona haleno kaya? Vavasati va Joni va mi petile nhloko. Namuntlha ku twala leswaku a mi ...	15
MATANATO:	Miyela wena, u nga xavi timhaka to ka u nga ti tivi. Ti ta ku tlimba mikolo loko u ti nghena.	
N'WA-XIRHAMI:	Ho vula hikuva mi lava ku tiendla vamunene kasi leta ka n'wina mi lo tshama hi tona. Leswi mi ngo vuya hi xihuluhulu a to mi hisa?	20
XITLHANGOMA:	A hi tshikeni swihoxo leswi nga endleka hi sungula timhaka ta hina hi vuntshwa. Mhaka yona ho fanela hi yi lulamisa leswaku ku va ni kurhula laha kaya.	
N'WA-XIRHAMI:	Rito ra mina ndzi ri kongomisa eka n'wina tatana Xitlhangoma ...	

- 15.1 Matanato a a ta hi kwihi ku kala ku vuriwa leswaku a nga fikangi a veka ndzhwalo a miyela? (1)
- 15.2 Boxa swilo swimbirhi leswi N'wa-Xirhami a a swi endla swo huma endleleni leswi a swi vilerisa Matanato. (2)
- 15.3 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Matanato, loyi a a nga ha lavi ku byeriwa hi nsati wa yena N'wa-Xirhami sweswi a tiyimisela ku tshama na yena ehansi va lulamisa swilo. (2)
- 15.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Matanato a ku: 'Ti ta ku tlimba mikolo' u vula leswaku timhaka leti ti nga n'wi ... (1)
- A nghenisa ekhombiyeni.
B tsandza ku ti hlamula.
C tsandza ku mita.
D tsandza ku ti gayela.
- 15.5 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Matanato a a ri na wona u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini a vile na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 15.6 Xana u dyondzile yini hi endlelo ra Matanato ra ku va a vitanile hosi ya yena Xitlhangoma leswaku va ta ololoxa timhaka ta muti wa yena? (2)
- 15.7 U nga vula yini ehenhla ka ndlela leyi N'wa-Xirhami a hlamulaka nuna wa yena Matanato hayona eka n'wangulano lowu? (1)
- 15.8 Loko a wu ri n'wana wa Matanato na N'wa-Xirhami a wu ta titwa njhani loko u vona vutomi lebyi a va byi hanya? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

MATANATO:	Mukon'wana wa mina Mavhavaza, ndza mi nkhenisa hakunene. Loko va ku ku na wanuna wa xiviri va vula n'wina. Mi ndzi hlambisile vunwa kutani na yena m'fa ka Xifiringoma u byi hlambile. Swi pfuna yini ku tivangela vugono hi ku rhandza ku ya tlangela emitini ya van'wana vanhu? A swi pfuni nchumu na nchumu.	5
MAVHAVAZA:	Mhaka yo hlamarisa hi leswaku tolweni ka masiku Xihangalasi u te ri a nga vangi ni vuxaka na Topisa. Se a a ya lava yini?	
XILUMUNI:	Wa delela muyisa loyi! U swi kumile leswi a a swi lava.	
XIKHOGOLO:	A mi swi rivala n'wina. Phela vavanuna van'wana va rhandza ku tlhantlha miti ya van'wana loko va vona vavasati va vona va bombisiwa, kuri ku loko se swi onhakile, wansati a hlongoriwile evukatini se a va ha ri na mhaka na yena. A va n'wi lava loko nuna wa yena a n'wi hlovisa, a n'wi endlela hinkwaswo.	10
MATANATO:	Kote! U layekile madyisambitsi. U n'wi layile Makhuvele ni nsati wa yena.	15
MAVHAVAZA:	Vugono a va hleki kambe lebyi i mhangu ku tilavela, hi to hleka hina. A hi lo n'wi rhuma kambe u lo tiheleketa hi yexe emilon'weni ya timbyana ta mina, ivi ti n'wi tirha swinene.	

MATANATO:	Mhangu ku tilavela va nga vuli yona. U hlangene na tona timhandi magingigingi a sukerile baji ekaya.	20
MAVHAVAZA:	A a ehleketa ku ri u na xipunga xa n'wa-nkingiri kasi wa tixisa.	
MATANATO:	U layekile. N'wa-Ngoveni u fambile. Se hi kona a nga to sala a hanya hi rikoko ra xilondza loko a ta kapula xikhohlola xo tlula N'wa-Dzari xi ya wela le kule le!	

- 15.9 Boxa mbangu lowu swimunhuhutwa leswi swi vulavulaka swi ri eka wona na leswi a swi endla swona eka wona. (2)
- 15.10 Eka n'wangulano lowu Matanato u vula Mavhavaza mukon'wana wa yena. Hikokwalaho ka yini a n'wi vitanisa xisweswo? (1)
- 15.11 Kombisa hilaha vito ra Xihangalasi ri yelanaka hakona na swiendlo swa yena eka tsalwa leri. (2)
- 15.12 Hlamusela hilaha Matanato na Xihangalasi va 'hlambeke hakona vunwa' hi ku landza leswi vuriwaka hi Matanato eka n'wangulano lowu. (2)
- 15.13 Mavulavulelo ya Xikhogolo eka n'wangulano lowu ya paluxa yini hi vumunhu bya yena? (1)
- 15.14 Kombisa leswi mutsari a lemukisaka vavanuna swona hi leswi humeleleke Xihangalasi loko a yile ekaya ka Mavhavaza. (2)
- 15.15 Hi ku xiya ntsako lowu Topisa a veke na wona eka Mavhavaza, u nga va tsundzuxa yini vanhwana lava nyenyiweke hi majaha lama va bihiseke emirini va tlhela va va ala? (2)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Ku hamba ka Boneka se a swo va engatini. Leswi a swi n'wi vuyerisangi hi nchumu evuton'wini handle ko xaniseka. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humelelaka endzeni ka tsalwa leri.

[25]**XIVUTISO XA 17: XIMBANGU****VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

BODZANI:	Mi njhani ku pfuka mhani?	
BONEKA:	Ndzi hanyile n'wananga.	
KHEGU:	(<i>A khidzamide.</i>) Mi njhani mhani ke?	
BONEKA:	Futhi valoyi va laha tikweni leri va malokotswani ntswari-wa-handle mo tsandzeka no fa. A mi lava ku ndzi dlaya ndzi siya vana va mina na nuna wa mina na timali ta yena? Mi vona leswi a holakunyana.	5
KHEGU:	(<i>A engeta.</i>) Ndzi te vaxaniseki mhani.	
BONEKA:	(<i>Hi ku kariha.</i>) U ri vaxaniseki, vaxaniseki u tiendla onge u munhunene ku ri hi ku hi wena noyinkulu na mhani wa wena. A wu ku ndzi nge vuyi, ndzi vuyile nyuma phela! U tlhela u ya byela n'anga leyi a wu yile eka yona na mhani wa wena leswaku timitsu letiya a ti tirhangi.	10
KHEGU:	(<i>Mihloti yi xiririka a ri karhi a vulavula.</i>) Ma rivala leswaku eku vabyeni ka n'wina a ndzi hundzukile muongori wo ka a nga byi tokotelangi xana?	
BONEKA:	A wu endlela leswaku ndzi nga ku tekeli enhlokweni leswaku hi wena noyi lonkulu.	15
BODZANI:	Mhani, futhi leswi a a sala a hi endla swona Khegu a mi ta hi rilela. A ndzi kali ndzi mi byela hinkwaswo hikuva mi nga twa mbilu ya n'wina yi vava mi sungula ku n'wi ba ...	
KHEGU:	Mina a ndzi va kholelangi.	
BONEKA:	U nga ndzi hlamuli xithaka wa swi twa Khegu!	20
KHEGU:	Kambe leswi mi ndzi endlaka swona siku rin'wana swi ta hela ndza mi byela mina. Emisaveni ku hava xilo xo ka xi nga heli na swintsanana!	
BODZANI:	Hi swona sweswi a a sala a swi vuletela swin'wana swa swona n'wina mhani.	
KHEGU:	(<i>A ri karhi a rila.</i>) ...	25

- 17.1 Khegu loko a xeweta no vuyisa Boneka u ri: 'Ndzi te vaxaniseki mhani.' Xana Boneka u xaniseka a ta hi le kwihhi? (1)
- 17.2 Xana rikitse ra ka va Khegu i mani? (1)
- 17.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Xana Khegu i wa ka mani?
- A Xikweni
B Khosa
C Baloyi
D Mdaka (1)

- 17.4 Hi kwihi ku hambana loku nga kona ka manghenelo ya Khegu endlwini ya Boneka masiku hinkwawo na ya siku leri a n'wi yiseke hi rona eka ndhawu leyi u yi boxeke eka (17.1) laha henhla? (2)
- 17.5 Xivangelo xo va Khegu a xiririka mihloti loko Boneka a n'wi vula noyi ku nga va ku ri xihi? (2)
- 17.6 Hikokwalaho ka yini Khegu a ku a a hundzukile 'muongori wo ka a nga byi tokotelangi' eku vabyeni ka Boneka? (2)
- 17.7 Kombisa hilaha xivuriso lexi nge: 'Masasani u fela nhoveni, mabihani a fela kaya' xi tihumelerisaka hakona eka n'wangulano lowu. (2)
- 17.8 U nga n'wi tsundzuxa yini Boneka ehenhla ka mahlamulelo ya yena ka Bodzani na Khegu loko va n'wi xeweta? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

BONEKA:	Vananga, ndzi lava ku mi hlamusela leswi ndzi nga fambisa swona le ka Khegu siku leriya. A ndzi lo swi rivala ku mi byela ...	
BODZANI:	Va n'wi pfumerile xana?	
BONEKA:	U pfumeriwile. Kumbe thicara wa kona to ka ti nga helelangi a ngo teka Khegu na xitsari xa yena.	5
BODZANI:	Khegu se hi loko a fumile ku fuma. Phela thicara Rigigisi va dyondzile entsungeni wa malwandle, va hola mali, hayi cinci ya vanghana.	
BONEKA:	Hi yaluya, u lo mbyambya, emafurheni.	
BODZANI:	Loko a ko va mina a mi ta dyela laha kaya mhanee.	
BONEKA:	U nga kali u vilela n'wananga. Leswiya swo va switsutsusu swi ta swama sweswi ku nga ri khale. ... Sweswi se ku nga khalenyana a yile u fanele a tolovele purasi. Ndza tshemba leswaku va karhele hi yena manuku.	10
BODZANI:	A swi lo yini leswo n'wi heleketa mi ri n'wexe naa?	
BONEKA:	A ndzi endlela leswaku a ta hatlisa a famba. Ndzi endlela leswaku hi ta sala hi ri hexe laha kaya hi nga karhatiwi hi munhu. Xin'wana lexi nga endla leswaku ndzi n'wi heleketa a ndzo n'wi sundha hikuva a ndzi nyika vusiwana minkarhi yin'wana loko hi ri karhi hi dya hina swa hina. (A <i>hlevetela</i> .) A hi miyeli n'wananga Xikweni hi yaloyi a humaka ekamareni.	15
XIKWENI:	He N'wa-Sharpshoot kasi Khegu u lo ya kwihi xana?	20
BONEKA:	... Hi swona swi mi humesaka endlwini hi ku tsutsuma mi tela ku ta ndzi fokisa hi mhaka ya goya ra n'wina? Fokisi leri va nge i Xikweni a ndzi si tshama ndzi ri vona. Mina ndzi tiva fokisinkulu Magandzele laha Saselamani. N'wina mo va yini xana?	

- 17.9 Boneka eka n'wangulano lowu u byela vana va yena leswi a nga fambisa xiswona le ka Khegu. Xana ka Khegu ka kona hi le kwihhi naswona a a ya lava yini eka ndhawu leyi? (3)
- 17.10 Eka n'wangulano lowu mavulavulelo ya Boneka ya n'wi humelerisa a ri na vumunhu bya njhani ehenhla ka Khegu? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 17.11 U twisisa yini ehenhla ka marito ya Boneka lama nge: '... hikuva a ndzi nyika vusiwana minkarhi yin'wana loko hi ri karhi hi dya swa hina?' (2)
- 17.12 Hikokwalaho ka yini Boneka loko a vulavula na Bodzani a n'wi tiyisa hi ku vula leswaku: 'Leswiya swo va switsutsusu swi ta swama sweswi ku nga ri khale?' (2)
- 17.13 Bodzani eka n'wangulano lowu nga laha henhla u tikomba a yima na mavulavulelo ya Boneka. U vona ku ri endlelo ra kahle xana? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 17.14 Loko a wu ri etintangwini ta Xikweni kutani Boneka a ku hlamula hilaha a hlamulaka hakona eka n'wangulano lowu, a wu ta endla yini? (1)

[25]

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: '... TI LE TILWENI!'**

Xivuriso lexi nge: 'Xihlobyana xa le mahlweni xi dlayisa hi torha', xi hlamusela leswaku loko u famba ndlela, famba u pange mati, u nga vuri leswaku xihlovo xi le mahlweni; u nga xi kuma xi phyile. Kombisa ntiyiso wa xivuriso lexi hi leswi humeleleke Magaza. [25]

XIVUTISO XA 19: XIMBANGU**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'SWONA SWI RI SWA YINI!'**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

MIDLAYI/NSATIMUNI:	(Hi ku hlevetela) U nga bi huwa! Nghena kahle hikuva tata wa wena u virile namuntlha. (Va nyandlamela va ri karhi va khomanile va hundza kwala kusuhi ni mukhalabye va ya nghena ekamareni ra Nyeleti va pfala. Va sungula ku vulavula hi ku hlevetela.)	5
NYELETI:	U nga lo nswaa, ku sukela Friday, u fambe njhani ka mukon'wana wanga wa xilungwetana? (Hi ku nyanyuka) Heyi, mama, ndzi fambe kahle ngopfu. <i>Like this time</i> phela a ndzi nga yangi eka Stevenson mama, phela <i>like</i> se ndzi kume Xikulani xin'wana va nge i Farouk xa lahaya ka Laduma Hardware eka mavhiki lama nga hundza. Farouk <i>like</i> xi dyisa ku tlula Steve.	10
MIDLAYI/NSATIMUNI:	(Hi ku tsaka) Sweswo swi xongile n'wananga hikuva <i>New South Africa</i> a yi na mindzelekanano.	15
NYELETI:	I ntiyiso wolowo mama, <i>like</i> phela Valungu ni Makula va dyisa, a va fani na vamadakeni lava nga ta ku dlayisa ndlala hikuva a swi na mali. <i>Like</i> namuntlha mina na Farouk a hi ye kwihhi? Kwale <i>Venda Sun</i> eThohoyandou.	20
MIDLAYI/NSATIMUNI:	Xuu, mi huma va-Thohoyandou leswi mi nga tani?	
NYELETI:	Ina mama. Se hi ta endla njhani hi papa loko va pfuka ka mama?	
MIDLAYI/NSATIMUNI:	Na vona papa wa wena va karhata <i>man!</i> Va fanele ku swi twisisa leswaku masiku lawa ku hanyiwa eka nkarhi wa <i>democracy</i> laha vana va nga ni ti- <i>rights</i> ta vona laha va nga ni mpfumelelo wo tiendlela leswi va lavaka swona hi nkarhi wa vona. Lahaya ka tata wa wena kona, dyondzo yi tsandzekile. A ndzi ...	25
NYELETI:	Se <i>like</i> hi ta endla yini phela?	30

- 19.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi swi nga eka n'wangulano lowu swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 19.2 Hlamusela hi ku komisa mbuyelo lowu vatswari va Nyeleti va wu kumeke eka dokodela loko a kamberiwile. (2)
- 19.3 Kombisa ku yelana loko nga kona eka vito ra Madambi na swiendlo swa yena. (2)
- 19.4 Endlelo leri ra Midlayi/Nsatimuni ri kombisa yini hi vumunhu bya yena eka makuriselo ya vana tanihi mutswari? (1)
- 19.5 Hikokwalaho ka yini Midlayi/Nsatimuni a vula leswaku eka Khombo dyondzo a yi tsandzekile? (2)
- 19.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xintlangwana lexi mayelana na makuriselo ya vana? (2)
- 19.7 Kun'wana eka xintlangwana lexi Midlayi/Nsatimuni u vula marito lawa: 'Ndzi dlele n'wanangooo!' Xana u vona marito lawa ya ri ntiyiso ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.8 U nga vula yini ehenhla ka ku va Midlayi/Nsatimuni a vula leswaku vana va na ti-*rights* ta vona laha va nga na mpfumelelo wo tiendlela leswi va lavaka swona hi nkarhi wa vona? (1)

YISA MAHLWENI

NTLANGU: 'I MHANGU KU TILAVELA'

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA O

BAYIZANI:	(A <i>tilanguta ku suka emilengeni ku ya fika exifuveni</i>) ... Mara ndza kholwa leswaku yi ya tirha hileswi ndzi nga lo pyi, hi ritshuri hi ku tivumbuludzavumbuludza eritshurini ra ka Malamulele <i>plus</i> mpundzu lowu ndzi hundze ndzi kuma <i>pluck</i> lahaya ka <i>SesB</i> leswaku ndzi ta kota ku khoma nyarhi leyi hi timhondzo.	5
	(A <i>miyelanyana a karhi a tilanguta nakambe. A hlakahla nhloko</i>) Huu, swa tika! Mara a swi na mhaka hi ta twa hiloko rhambu ri tshoveka. <i>Maar</i> swa boha leswaku Valerie a kala a swi kholwa. Ndza nga pfanga no nghena.	
	(A <i>famba a fika a gongondza</i>) Gogo, gogogo, gogo!	10
RITO:	I mani? H'm, i mani mpundzu lowu?	
BAYIZANI:	(<i>Hi ku nyunganyungeka</i>) Hi mina, pfulani! Ndzi pfuleleni! Pfulani, hi ...	15

VALERIE:	<i>(A pfula rivanti)</i> Oo, hi n'wina? Nghenani papa!	
BAYIZANI:	<i>(A nghena. A hundzela ekamareni. Nsati a fika.)</i> Mi njhani?	20
VALERIE:	<i>(Hi ku titsongahata)</i> Hi pfukile. Kasi eka Malamulele ka kona ko va Joni masiku lawa? Ku heta <i>weekend</i> hinkwayo mi ri lomo, a swi lo yini ka papa?	
BAYIZANI:	<i>(Hi ku nyunganyungeka)</i> Heyi nkata mina, u nga swi hlayi. Movha a wu ndzi gilele mikhuva nkata mina. A wu voni ndzi nga lo pyi, ni thyaka ni tisudi ta mina? Futhi movha lowu ndzi fanele ku wu cinca hikuva wa ndzi poyila. Se i ra vumbirhi ... <i>(Hi ku konanisa)</i>	25
VALERIE:	Kasi a wu lo yini movha wa kona leswi wa ha riki wuntshwa? <i>(A ri karhi a hefemuteka)</i>	30
BAYIZANI:	Hey, mama, leswi nga ndzi humelela swa tika no vava. Ndzi ve na <i>double puncture</i> .	

- 19.9 Boxa vito rin'wana ra Bayizani. (1)
- 19.10 Hlamusela leswi humeleleke ku kala Bayizani a tikuma a vuya ekaya namixo. (2)
- 19.11 Xana Valerie u swi tivisile ku yini leswaku Bayizani u rhandzana na Ella? (2)
- 19.12 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku kala Bayizani a hlongoriwa le ka Ella hileswi a a ...
- A heleriwile hi ntirho.
B biwile hi Valerie.
C tekeriwile hinkwaswo.
D hetile ku akela Ella yindlu. (1)
- 19.13 Hi wihi nkongomelo wa xintlangwana lexi? (2)
- 19.14 Xana mutsari u lemukisa vavanuna yini eka xintlangwana lexi? (2)
- 19.15 Loko a wu ri xaka ra Bayizani a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na mahanyelo ya yena? (2)

[25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

N'wana minkarhi yin'wana u hundzuka mutwa wo tlhava lowu dyisaka vatswari va yena mbitsi kumbe nhlomulo. Seketela mhaka leyi hi leswi swi endliwaka hi Fumani eka vatswari va yena.

[25]**XIVUTISO XA 21: XIMBANGU****VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

TALENTA MUNENE:	N'wana a nga vonaki. Kambe masiku hi nkarhi lowu u va a vuyile khale.	
GEZANI MUNENE:	<i>(A nga tsakanga)</i> U nga vileli u ta vuya wa ha dzaha mafole kwalomo.	
TALENTA MUNENE:	Hi! Swiloyini ka tata wa Fumani? Xana i mavulavulelo muni yalawa?	5
GEZANI MUNENE:	Fumani u ndzi karhatile ngopfu emoyeni. Mina a ndzi twanani na mihupani na katsanana.	
TALENTA MUNENE:	Kambe hambiswiritano a hi fanelanga ku n'wi lan'wa hikuva i n'wana wa hina. Lexi nga kona hi fanele ku n'wi tshinya hi n'wi komba ndlela leyinene.	10
GEZANI MUNENE:	Fole ra rihlaza! <i>(A hlakahla nhloko)</i>	
TALENTA MUNENE:	Horisani moya murhandziwa. Phela loko hi tswarile a hi nga voni leswinene ntsena eka vana va hina. Na leswo biha hi ta hlangana na swona hambiloko hi nga swi ... <i>(A kavanyetiwa hi loko ku gongondziwa)</i>	15
FUMANI:	<i>(A gongondza nakambe)</i> Go ... go ... go!	
GEZANI MUNENE:	Nghena! <i>(Fumani a pfula rivanti a nghena, a pfala. Kutani a va hundza a ya nghena ekamareni ra yena)</i>	
GEZANI MUNENE:	Wa vona! U dzahile ngopfu u hi hundza kwala a nga hi hlamuli.	20
TALENTA MUNENE:	Rhelerisa moya murhandziwa. Fumani wa ha ri ntsanana hi fanele ku n'wi lehisela mbilu. Loko ho n'wi lan'wa hi ta va hi n'wi onhela ku va na vumundzuku lebyinene.	
GEZANI MUNENE:	<i>(Hi rito ro tlakuka)</i> Fumani!	
FUMANI:	Tatana!	25
GEZANI MUNENE:	Ndza ku lava! <i>(Fumani a huma ekamareni, a fika a tshama na mana wakwe esofeni)</i>	
FUMANI:	<i>(Hi ku titsongahata)</i> Hi mina loyi Tatana.	
GEZANI MUNENE:	He m'fana!	
FUMANI:	Tatana.	30
GEZANI MUNENE:	Xana u tiyimisele yini evuton'wini?	

FUMANI:	<i>(A languta ehansi, a nyuma)</i>	
GEZANI MUNENE:	Ndzi vulavula na wena.	
FUMANI:	Ndzi tiyimisele ku dyondza xikolo ndzi heta leswaku ndzi ta kota ku titirhela.	35
GEZANI MUNENE:	Xana xikolo na fole ra rihlaza swa fambelana?	
FUMANI:	<i>(A nga hlamuli)</i>	

- 21.1 Gezani Munene u byeriwile hi mani leswaku Fumani u dzaha fole ra rihlaza naswona a va hlanganile kwihi ku kala a byeriwa mhaka leyi? (2)
- 21.2 Handle ka timhaka ta fole ra rihlaza, hi yihi yin'wana mhaka leyi chaviseke Gezani loko a byeriwa hi swiendlo swa n'wana wa yena? (1)
- 21.3 Hlamusela hilaha xivuriso lexi nge 'mbeleko yi tseme mubya', xi tipaluxaka hakona eka vutomi bya Fumani. (2)
- 21.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Talenta Munene loko a ku va lehisela Fumani mbilu u vula leswaku va ...
- A n'wi tshika va nga vuli nchumu hambu a onha.
 B nga n'wi tekeli enhlokweni.
 C nga karhali ku n'wi komba ndlela leyinene.
 D nga karhalisiwi hi mahanyelo ya yena. (1)
- 21.5 Ku va Fumani a hundzile laha vatswari va yena a va tshamile kona a nga va pfluxeli a ya nghena ekamareni swi nga va swi vangiwile hi yini? (1)
- 21.6 Xana ku kariha ka Gezani Munene loko a twile mahanyelo yo hamboloka ya Fumani swi paluxa leswaku i mutswari wa njhani? (2)
- 21.7 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Gezani na nsati a va ri na wona hi ku ya hi tsalwa leri u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini va vile na ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 21.8 Loko a wu ri xaka ra Fumani a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na hanyelo ra yena? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

FUMANI:	... Hawu! Hi wena Xiluva?	
XILUVA:	Hi mina.	
FUMANI:	Nghena!	
XILUVA:	E-e, a ndzi ngheni ndzi heleketi ekaya. (<i>Fumani a pfala rivanti, va nghena exitarateni, va tsempfa</i>)	5
FUMANI:	Xana u huma u ri kwihi?	
XILUVA:	Ndzi huma ekaya a ndzi tela ku ta ku vona.	
FUMANI:	(<i>A tsakela embilwini</i>)	
XILUVA:	Se leswi a wu ku ndzi nghena vo ka va nga ri kona vatswari va wena?	
FUMANI:	A va kona va le kerekeni.	10
XILUVA:	Se loko a ndzi lo nghena kutani va vuya va hi kuma swin'we a va nga ta ku holovisa?	
FUMANI:	E-e.	
XILUVA:	Wa hamba a va ta ku holovisa hikuva a va ta ndzi tsundzuka leswaku hi mina luya hi nga tshama hi holova exikolweni. (<i>Va hleka</i>)	15
XILUVA:	(<i>A heta ku hleka</i>) Ndzi ku khomele mahungu ya kahle Fumani.	
FUMANI:	Tana na wona.	
XILUVA:	Jimmy ndzi n'wi tshikile namuntlha loko xikolo xi huma. Se sweswi ndzi vulavulaka ndzi wa wena Fumani.	
FUMANI:	(<i>A n'wayitela</i>) Ndza tsaka ku twa marito yo tsokombela lawa ya humaka enon'weni wa wena Xiluva. A wu endlanga xihoxo loko u tshikile Jimmy u rhandza mina hikuva ndzi tiyimisele ku rhandzana na wena hi ndlela ya vutihlamuleri. Ndzi ta ku hlayisa ku tlula leswi Jimmy a ku hlayisisa xiswona.	20
XILUVA:	Jimmy a nga ndzi hlayisi. Hi mina a ndzi pfa ndzi nyika yena mali hikuva a nga na vatswari wo tihluphekela u hlayisa hi kokwa wa yena hi mali ya mudende. Hambu tintangu ta xikolo u xavele hi mina.	25
FUMANI:	U ri tano?	
XILUVA:	Ina.	
FUMANI:	Mara wena a wu vonile yini eka Jimmy?	30
XILUVA:	Wa tiva rirhandzu ri phuvile Fumani. Ri ya na lomu vanhu va nga ta sola.	

- 21.9 Boxa xivangelo xo va Fumani a tekela Jimmy ehansi ku kala a vula leswaku Xiluva a vonile yini eka Jimmy. (1)
- 21.10 Kombisa ku hambana ka maendlelo ya Xiluva eka Jimmy hi nkarhi lowu a n'wi xaveleke tintangu na sweswi se a byelaka Fumani hi leswi a swi endleleke Jimmy. (2)
- 21.11 Ku va Jimmy a tshikiwile hi Xiluva swi n'wi pfunile hi mukhuva wihi loko u xiya leswi humeleleke etsalweni? (2)

- 21.12 Marito ya Xiluva ya leswaku rirhandzu ri ya na lomu vanhu va nga ta sola ma vile xikhovolelo na le ka rirhandzu ra yena na Fumani. Xana ma vile xikhovolelo hi mukhuva wihi? (2)
- 21.13 Ximunhuhathwankulu eka tsalwa i ximunhuhathwa lexi nga na ku navela ko karhi kambe xi siveriwa ku fikelela ku navela loku hi ximhuhathwa xin'wana. Xana i mani ximuhathwankulu eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.14 U nga vula yini ehenhla ka ku va Fumani a tekerile mudyondzikulobye nhwana wa yena? (1)
- 21.15 Loko a wu ri Jimmy u twa leswi vuriweke hi Xiluva a byela Fumani leswaku u ku xaverile tintangu a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80